

اقتدار و عاملیت در دو ترجمه فارسی آلیس در سرزمین عجایب

راضیه ربانی یکتا^۱

دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجه، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

<https://orcid.org/0000-0003-3045-1032>

فرشته عبدلی برازجانی^۲

دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجه، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

<https://orcid.org/0009-0000-3376-7783>

چکیده

این پژوهش به بررسی چگونگی انتقال مفاهیم «اقتدار» و «عاملیت کودک» در دو ترجمه‌ی فارسی از رمان کلاسیک «ماجراهای آلیس در سرزمین عجایب» می‌پردازد. با به‌کارگیری رویکردی ترکیبی — شامل تحلیل پیکره‌ای متون، نظرسنجی از ۱۵۰ کودک ایرانی و گروه‌های متمرکز ۶۰ نفره — این مطالعه نشان می‌دهد که انتخاب‌های واژگانی و عناصر فرامتنی مانند پیش‌گفتار و طراحی جلد، چه نقشی در شکل‌دهی به برداشت کودکان از شخصیت آلیس ایفا می‌کنند. ترجمه مهناز فصیحی، با پیش گرفتن رویکرد «بیگانه‌سازی»، سرکشی و پرسشگری آلیس را حفظ کرده و تصویری قدرتمند و کنشگر از او ارائه می‌دهد. در مقابل، ترجمه علی حبیبیان، با اتخاذ راهبرد «بومی‌سازی» و استفاده از آیین تعارف فارسی، مقاومت آشکار آلیس را تعدیل کرده و اقتدار شخصیت‌های بزرگسال را برجسته می‌سازد. نتایج نظرسنجی نشان داد کودکان، به‌ویژه آنان که ساکن شهرها هستند یا آشنایی بیشتری با رسانه‌های غربی دارند، نسخه فصیحی را ترجیح داده و آلیس را شخصیتی بااعتمادبه‌نفس‌تر و پرسشگرتر می‌دانند. داده‌های گروه‌های متمرکز نیز آشکار ساخت که کودکان نقشی فعال در تفسیر معنا دارند و برداشت‌های آنان تحت تأثیر بافت‌های اجتماعی و فرهنگی قرار می‌گیرد. این پژوهش تأکید می‌کند که ترجمه ادبیات کودک، عرصه‌ای مهم برای تبادلات فرهنگی و شکل‌دهی به معنای اقتدار و عاملیت است و در این فرآیند، ترکیب راهبردهای زبانی و عناصر فرامتنی نقشی کلیدی ایفا می‌کنند. چنین پژوهشی، افق‌های تازه‌ای در درک ترجمه به عنوان فرایندی فرهنگی و گفت‌وگومحور می‌گشاید.

واژگان کلیدی: اقتدار، تبادل فرهنگی، تحلیل فرامتنی، عاملیت کودک، نظریه‌ی دریافت.

^۱ استادیار گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجه، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران r_ryekta@pnu.ac.ir

^۲ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مترجمی زبان، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجه، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران Fereshtehabdoli59@gmail.com

۱. مقدمه

رمان «ماجراهای آلیس در سرزمین عجایب» نوشته لوییس کارول^۳ (۲۰۱۵)، اثری کلاسیک و ماندگار است که کنجکاوی و سرکشی های ظریف دوران کودکی را در فضایی خیال انگیز و در عین حال تحت سلطه بزرگسالان به تصویر می کشد (نیکولایوا، ۴، ۲۰۱۴؛ ترایتس، ۵، ۲۰۰۰). ترجمه های فارسی این اثر، عرصه هایی منحصر به فرد برای تفسیر فرهنگی پدید می آورند که در آن، مفاهیم غربی «کودکی»، «اقتدار» و «فردگرایی» با هنجارهای جامعه ایرانی — از جمع گرایی گرفته تا احترام به سلسله مراتب — درهم تنیده می شوند (بابا، ۶، ۱۹۹۴؛ شیروانی شیری، بختیار نصرآبادی و حیدری، ۷، ۲۰۱۳ و ۲۰۱۴). پژوهش های جدید بر این نکته تأکید دارند که ترجمه، کنشی فرهنگی و در بستر اجتماع است که نه تنها بازتولید، بلکه بازآفرینی مفاهیم مربوط به کودکی را در بر می گیرد. با اتکا به نظریه ی «آمیختگی فرهنگی»^۸ بابا (۱۹۹۴)، همچنین رجوع شود به ایزدپناه، ۱۴۰۰) و مفهوم «ناپیدایی مترجم»^۹ در نظریه ی ونوتی^{۱۰} (۱۹۹۵)، مترجمان معاصر متون کودکان به عنوان میانجی های فرهنگی تلقی می شوند که انتخاب های واژگانی و فرامتنی آنان یا هنجارهای اجتماعی را بازتثبیت می کند یا امکان مقاومت در برابر آنها را فراهم می آورد (اویتنن، ۱۱، ۲۰۰۰؛ کارتییر^{۱۲}، ۲۰۲۳).

در کنار این دیدگاه ها، رویکردهای موجود به مطالعات کودک بر عاملیت تفسیری^{۱۳} کودکان تأکید دارند: خوانندگان کودک، صرفاً دریافت کننده ی منفعل معنا نیستند، بلکه در تعامل با متن، اقتدار روایی^{۱۴} را به چالش می کشند (سیپ، ۲۰۰۷؛ استیونز، ۱۵، ۱۹۹۲). ترکیب این دو منظر، مدلی گفت و گو محور^{۱۶} از خوانش ارائه می دهد که در آن راهبردهای متنی، تصویرگری ها و بافت های خوانش به صورت مشترک معانی مربوط به اقتدار و عاملیت را شکل می دهند؛ از این رو، هر ترجمه را می توان عرصه ای مستقل برای تبادل فرهنگی دانست (اکو^{۱۷}، ۱۹۷۹؛ گامبیر^{۱۸}، ۲۰۱۳).

این پژوهش می کوشد به پرسش های زیر پاسخ دهد:

۱. ترجمه های فارسی و عناصر فرامتنی آنها چگونه به صورت هم زمان بازنمایی اقتدار و عاملیت کودک

را در «آلیس در سرزمین عجایب» شکل می دهند؟

³ Carroll

⁴ Nikolajeva

⁵ Trites

⁶ Bhabha

⁷ Shirvani Shiri, Bakhtiyar Nasrabadi, and Heidari

⁸ hybridity

⁹ Translator invisibility

¹⁰ Venuti

¹¹ Oittinen

¹² Cartier

¹³ Interpretive Agency

¹⁴ narrative authority

¹⁵ Stephens

¹⁶ Dialogic Model

¹⁷ Eco

¹⁸ Gambier

۲. پیشینه‌ها و بافت‌های فرهنگی گوناگون کودکان ایرانی و محیط‌های میانجی خوانش آنان چگونه بر تفسیر پویایی‌های قدرت تأثیر می‌گذارد؟

۳. فرایند ترجمه در چه وجوهی با چشم‌انداز فرهنگی و اجتماعی-سیاسی در حال تحول ایران وارد تبادل می‌شود؟

۱.۱. مبانی نظری

ترجمه در روزگار معاصر نه به عنوان انتقال صرفاً زبانی، بلکه به مثابه‌ی کنشی پویا از میانجی‌گری فرهنگی در نظر گرفته می‌شود؛ فرایندی که در آن مترجمان میان فرهنگ مبدأ و مقصد در حرکت‌اند تا معنایی را بیافرینند که برای مخاطب جدید قابل درک و پذیرش باشد. این برداشت از ترجمه از مدل‌های یک‌بعدی انتقال زبانی فراتر می‌رود و مترجم را به عنوان میانجی فرهنگی می‌بیند که شکاف‌های معنایی، تفاوت‌های فرهنگی و انتظارات اجتماعی-سیاسی را درون و فراتر از زبان میانجی‌گری می‌کند.

نقش مترجم به عنوان میانجی بین فرهنگی در مطالعات ترجمه بارها مورد تأکید قرار گرفته است؛ جایی که میانجی‌گری، کنشی تفسیری و پویا در پیوند میان فرهنگ‌ها تلقی می‌شود، نه صرفاً بازآفرینی واژه‌به‌واژه‌ی معنا (شولتز^{۱۹}، ۲۰۲۰؛ پیم^{۲۰}، ۲۰۰۴؛ کاتان^{۲۱}، ۲۰۰۹). این رویکرد بر عاملیت مترجم در برقراری ارتباط میان فرهنگی و پیچیدگی‌های ناشی از انتقال متونی سرشار از بار فرهنگی تأکید دارد (پیم، ۲۰۰۴).

در فرهنگ ایرانی، مفهوم «کودکی» چندوجهی و ناهمگون است و بازتابی از تنش میان ارزش‌های سنتی جمع‌گرایانه — که بر احترام به سلسله‌مراتب تأکید دارند — و دیدگاه‌های مدرن‌تر است که بر خودمختاری و فردیت کودک تأکید می‌کنند. پژوهش‌های زبان‌شناختی نشان داده‌اند که واژه‌های متنوع فارسی برای «کودک» هر یک دلالت‌های متفاوتی دارند؛ از معصومیت و فرمان‌برداری گرفته تا شیطنیت و عاملیت در حال شکل‌گیری، و این امر نشانگر سیالیت فرهنگی مفهوم کودکی است (حسینی و طلایی^{۲۲}، ۲۰۲۵؛ دباشی^{۲۳}، ۲۰۲۳).

حوزه مطالعات کودک چارچوبی فراهم می‌کند تا کودکی نه به عنوان مرحله‌ای زیستی، بلکه به مثابه‌ی ساختاری اجتماعی بررسی شود و تأکید دارد که بافت‌های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی در شکل‌دهی مفاهیم مربوط به کودکی و عاملیت نقشی اساسی دارند (مالون، تسار و آرنت^{۲۴}، ۲۰۲۰). رویکردهای جامعه‌شناختی به عاملیت نیز بر تعامل پویای میان ظرفیت فرد برای کنش و ساختارهای محدودکننده‌ی جامعه تأکید دارند (مالون، تسار و آرنت، ۲۰۲۰). از این منظر،

¹⁹ Schulz

²⁰ Pym

²¹ Katan

²² Hosseini & Talaei

²³ Dabashi

²⁴ Malone, Tesar & Arndt